

INTUÏTIE MAAKT MEER KAPOT DAN JE LIEF IS

Harald Merckelbach

*Intuïtie maakt meer
kapot dan je lief is*

2017 Prometheus Amsterdam

Inhoud

- 1 De wereld is zo goed 9
- 2 Klinkt schuldig 22
- 3 Verdacht handschrift 36
- 4 Foute vingerafdrukken 53
- 5 Meineed 65
- 6 Valse aangifte 78
- 7 Leven na de doodstraf 93
- 8 In blinde paniek doden 107
- 9 Waarom ze hem castreerde 121
- 10 Dood door schuld, maar... 135
- 11 Ik was mezelf niet 150
- 12 Stem uit het hiernamaals 160
- 13 Het komt door mijn hersentumor 176
- 14 Mooie dokter, foute diagnose 190
- 15 Onschuldige zelfmelder? 207
- 16 Twitterende rechters 226

Aantekeningen 249

Verantwoording 279

Namenregister 281

De wereld is zo goed

Ja, Rakker was een schattig hondje en toen hij door een auto werd overreden, was zijn baas van streek. Elf jaar waren ze samen geweest. En nu? De eigenaar sneed Rakker in stukjes, deed die in de pan en peuzelde ze daarna op.

Een man koopt een kip bij de poelier. Thuisgekomen doet hij de gordijnen van de keuken dicht, begint te masturberen en komt klaar op de kip. De gordijnen gaan weer open, de kip verdwijnt in de oven en na een tijdje braden, eet de man de kip in zijn eentje op.

Hoe reageren we op dit soort verhalen? Jonathan Haidt, een Amerikaanse hoogleraar in de psychologie, onderzocht het. Haidt ontdekte dat zijn proefpersonen onmiddellijk een oordeel hadden. Altijd zeiden ze dat ze het vies, weerzinwekkend, smerig, smakeloos en beneden peil vonden. Die diepe afkeuring hielden ze staande, ook als Haidt benadrukte dat de hond en de kip al dood waren toen ze werden opgepeuzeld, dat het zich allemaal afspeelde in het verborgene en dat niemand er last van had gehad. Maar nee, proefpersonen hielden vast aan hun mening en kwamen pas na enig aandringen met argumenten. Bijvoorbeeld: het getuigt van gebrek aan respect als je je dode huisdier opeet. Of: je weet niet wat freaks die in het geniep bij een dode kip masturberen allemaal nog meer uitspoken.

Het bracht Haidt tot de conclusie dat onze morele oordelen intuïtief en niet rationeel zijn. Wij hebben meteen

een mening over dingen die afwijkend zijn. Pas in tweede instantie gaan we zo'n oordeel optuigen met gelegenheidsargumenten.

Dat beeld wijkt behoorlijk af van wat antieke filosofen zoals Aristoteles hierover hebben beweerd. Morele oordelen komen op een rationele manier tot stand, meenden ze. We wikken en wegen en komen uiteindelijk tot een positief of negatief oordeel. Maar in het licht van het moderne onderzoek blijkt dat filosofische idee tamelijk naïef.

Neem de experimenten waarin proefpersonen ultrakorte filmpjes bekijken van andere mensen – hoe ze lopen, hoe ze praten, wat voor kapsel ze hebben. De filmpjes duren luttele seconden, maar kijkers hebben onmiddellijk een mening klaar. Niks wikken en wegen. Snapshotoordelen zijn het. En ze cirkelen rondom één enkele vraag: is deze persoon oké?

Soms zitten we er met die snapshotoordelen faliekant naast. Een voorbeeld. Twee mannen uit Heerlen vatten in het najaar van 2015 het plan op om een paar dagen vakantie te vieren aan de Zeeuwse kust. Een van hen had net een ellendige scheiding achter de rug. Om het echt leuk te maken, huurden ze bij een carnavalswinkel twee ludieke pakken: Dombo en Kermit de Kikker. Daarna reden ze naar de kust. Maar het was al laat en daarom besloten de twee om de avond en nacht door te brengen in een schuur. Die stond in een weiland vlak langs de drukke A2.

De mannen hesen zich in hun pakken en zetten hun barbecue-installatie naast de schuur op. Veel voorbijrijdende automobilisten vonden het ronduit verdacht. Al helemaal toen Dombo de stemming erin probeerde te brengen door een vuurpijl af te schieten. Dus belden allerlei voorbijgangers de politie, die er een arrestatieteam in bivakmutsen op afstuurde. De combinatie van Dombo, Kermit en de bivak-

mutsen leverde nog meer telefoontjes op van weggebruikers naar de alarmcentrale. Misschien is er een terroristische aanslag gaande, meenden sommige bellers. De politie begon ook in deze richting te denken toen Dombo met zijn zuidelijke tongval naar de bivakmutsen riep dat hij ‘zich vreselijk opblies... over de scheiding’. Opblazen? Het arrestatieteam greep hardhandig in. Dombo en Kermit werden onder schot genomen en moesten zich uitkleden. Ze werden in de boeien geslagen en afgevoerd. Een paar dagen brachten ze achter slot en grendel door. Hun avontuur illustreert hoe andermans morele intuïtie – hier zijn terroristen op de been – een vakantietripje kan laten ontsporen.

GOOD GUYS, BAD GUYS

Morele intuïtie is er veel eerder dan taal. Wetenschappers van de universiteit van Yale lieten baby's naar een simpele videoclip kijken. Het filmpje ging over een rode cirkel met lieve oogjes die een berg wilde beklimmen. In de ene versie kreeg de rode cirkel een kontje van een gele triangel. In de andere versie werd de rode cirkel naar beneden geduwd door een blauw vierkant. Later mochten de baby's kiezen wat ze wilden hebben: een triangel of een vierkant. Ze grepen naar de helpende triangel. Nooit naar het vervelende vierkant.

Dit soort onderzoek laat zien waar morele intuïtie vandaan komt. We zijn sociale dieren. Om handig door het leven te kunnen navigeren, zijn we van jongs af aan geïnteresseerd in *good guys* en *bad guys*. De *good guys* zijn de helpende triangels, de *bad guys* de hinderlijke vierkanten en alle varianten daarop.

De morele intuïtie van volwassenen is een afgeleide van primitieve oordelen over *good guys* en *bad guys*. Want die

primitieve oordelen krijgen naarmate kinderen ouder worden steeds meer reliëf. Peuters zijn bijvoorbeeld in staat om een vervelend vierkant toch lief te vinden. Stel: je hebt een cirkel die naar boven probeert te klimmen. Er komt een triangel aan die de cirkel naar beneden gooit. Als vervolgens het vierkant de triangel naar beneden gooit, wordt dat door peuters zeer gewaardeerd. Je kunt zeggen: ze hebben oog voor de context. Soms is hinderen een vorm van helpen, soms doen goed guys stoute dingen.

Bij volwassenen is dat gevoel voor context nog beter ontwikkeld. Er is veel onderzoek gedaan naar de manier waarop zij allerlei hypothetische situaties beoordelen. Zoals het verhaal van Anna die op de koffie gaat bij haar vriendin Kathy. In plaats van een kopje met suiker zet Kathy Anna rattenvergif voor. Anna neemt er een schepje van, doet het in haar koffie en overlijdt later die dag. Het maakt nogal wat uit of je tegen proefpersonen zegt dat Kathy het rattenvergif per ongeluk verwisselde met de suiker of dat Kathy een gruwelijke hekel had aan Anna. In beide gevallen is het resultaat hetzelfde: Anna is dood. Maar de bedoeling was anders. Dat verschil in de manier waarop proefpersonen de bedoeling van anderen taxeren is onmiddellijk terug te zien in hun hersenactiviteit. Als proefpersonen het verhaal lezen over Kathy die per ongeluk kopjes verwisselt, wordt het achterste deel van hun rechterhersenhelft actief. Hoe actiever dat gebied, hoe meer de proefpersonen oog hebben voor de goede bedoelingen van Kathy en hoe milder ze in hun oordeel zijn. Het is dus een hersengebied dat onze morele intuïtie kan nuanceren.

Nuanceren? Hebben de antieke filosofen dan toch een beetje gelijk? Is er ruimte voor rationele afwegingen in de koers die onze morele intuïtie neemt? Op naar de zaak-Wallace.

Wallace was maffiabaas en had daarom nogal wat rivalen. Op een dag ging Wallace naar de kroeg. Een van zijn rivalen wist een dodelijk, traag werkend gif in het bierglas van Wallace te mikken. Wallace verliet de kroeg, stapte in zijn auto en reed huiswaarts. Onderweg werd hij opzettelijk aangereden door een andere rivaal en Wallace was op slag dood.

Als mensen dit fictieve scenario krijgen voorgelegd met de vraag wie verantwoordelijk is voor de dood van Wallace, hebben de meesten daarover een uitgesproken opvatting. Om te beginnen: Wallace is een schurk, dus zo'n ramp is zijn dood niet. Maar als ze dan toch een schuldige moeten aanwijzen, gaat de vinger naar de tweede rivaal. De eerste wordt consequent overgeslagen. Die eerste rivaal deed weliswaar iets wat niet mag, maar het had geen effect, zeggen mensen dan. Het laat iets zien van de manier waarop wij onze intuïtie nuanceren. Er gebeurt iets vervelends en als we willen weten wie dat op zijn kerfstok heeft, voeren we een mentale simulatie uit. We draaien in ons hoofd de film terug en de eerste die we tegenkomen, dát is de schuldige.

Morele nuanceringen hebben te maken met onze pogingen om de keten van oorzaak en gevolg te reconstrueren. Dat het er daarbij nogal simpel aan toe gaat, maakt ook het verhaal van John duidelijk. Dat verhaal kent twee varianten. In beide varianten rijdt John in een auto en nadert hij een kruising. Daar staat weliswaar een stopbord, maar het is niet heel duidelijk te zien omdat er een tak van een boom overheen hangt. John rijdt door, raakt een andere auto, en veroorzaakt daarmee een ernstig ongeval. Maar in de ene variant heeft John een lading cocaïne op de achterbank van zijn auto liggen en in de andere een verjaardagscadeau voor zijn oude moedertje. Mensen die de cocaïnevariant lezen,

geven John vaker de schuld van de aanrijding dan mensen die de cadeauvariant lezen. Ja, zo'n ongeval is een nare gebeurtenis en we verwachten dat daar een cocaïnehandelaar en niet een modelzoon voor verantwoordelijk is. De toegenege zoon had het stopbord niet eens kúnnen zien, zeggen mensen die de cadeauvariant lezen. De opgefokte cocaïnehandelaar had trouwens beter op de weg moeten letten, dan had hij dat bord heus wel gezien, zeggen mensen die de cocaïnevariant lezen.

SCHURKEN KRIJGEN HUN VERDIENDE LOON

Wat in dit voorbeeld zichtbaar wordt, is *belief in a just world*. De term verwijst naar een verzameling diepgewortelde sentimenten die op het eerste gezicht sympathiek lijken. Je kunt ze het best samenvatten met tegeltjeswijsheden als 'boontje komt om zijn loontje' en 'al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt haar wel'.

Het was de Amerikaanse psycholoog Melvin Lerner die als eerste onderzoek deed naar *belief in a just world*. Dat was in de jaren zestig van de vorige eeuw. Hij kwam op het idee toen hij als student stage liep in een psychiatrische instelling. Het viel hem op dat sommige behandelaars nogal bits waren tegen hun patiënten. De therapeuten leken de patiënten te verwijten dat ze door hun apathische houding een depressie over zichzelf afriepen. Lerner stelde vast dat het verschijnsel breder voorkomt: we zeggen van mensen die op wintersport gaan en dan hun been breken dat ze daar zelf ook debet aan zijn. Bij verkeersslachtoffers vragen we ons af of ze niet te hard hebben gereden. En van longkankerpatiënten en mensen met leverkanker denken we al heel snel te weten waar ze hun rampspoed aan te danken hebben. Toch?

Achter deze morele intuïtie gaat een basale opvatting over de wereld schuil, namelijk dat dit leven goede mensen zal belonen – ja, ‘wie goed doet, goed ontmoet’ – en de rotzakken genadeloos zal afstraffen. Zoals zo vaak menen we dat we deze regels probleemloos kunnen omdraaien: wie fortuin vergaart in zijn leven, is een toffe peer en wie ellende ten deel valt, heeft het er zelf naar gemaakt. Mensen krijgen wat ze verdienen en ze verdienen wat ze krijgen. Dat is belief in a just world.

Belief in a just world verklaart waarom geluksvogels met een winnend lot vaak vinden dat ze hun prijs ook echt hebben verdiend. Zoals de 21-jarige man uit Sittard die in de Postcodeloterij een miljoen won, maar dat geld niet kreeg. De Postcodeloterij had namelijk eerder tevergeefs geprobeerd het aankoopbedrag voor het lot van zijn bankrekening te incasseren. Dat lukte niet omdat hij rood stond. Wie niet voor zijn lot betaalt, doet niet mee, aldus het reglement van de Postcodeloterij. Daar was de loterijloser, zoals de man inmiddels werd genoemd, het niet mee eens. Hij had recht op de prijs, vond hij. Daarom zette hij een advocaat op de zaak. Die kon niets uitrichten.

Belief in a just world verklaart ook waarom slachtoffers nogal eens denken dat ze de tegenslagen in hun leven aan zichzelf te wijten hebben. Neem ouders die een kind door wiegendood verloren. Zij pijnigen zich vaak met de gedachte dat het allemaal anders gelopen zou zijn als ze vaker naar hun kind waren gaan kijken; ze voelen zich schuldig.

Mensen verschillen in de mate waarin ze zich vastklampen aan belief in a just world. Als je er heel sterk in gelooft, stelt je dat wel voor een raadsel. Want hoe valt te verklaren dat sommige schurken toch veel geluk in het leven hebben en dat er heel fatsoenlijke mensen zijn die worden achtervolgd door gruwelijke pech? Religie biedt uitkomst. Als er

een God is die straks, na dit aardse leven, de schurken eeuwig laat roosteren in de hel en de aardige schlemielen een comfortabele plek in het paradijs verschaft, is het probleem opgelost. Niet verwonderlijk dus dat mensen die sterk hechten aan belief in a just world vaak ook diepgelovig zijn.

Of we sterk of minder sterk hechten aan belief in a just world is niet een kwestie van genetica. Het wordt vooral bepaald door onze positie. Er wordt wel gezegd dat belief in a just world de lens is waardoor de blanke middenklasse in het rijke westen naar de rest van de wereld kijkt. Maar zo eenvoudig is het niet. Zo hebben wetenschappers onderzocht hoe Europese en buitenlandse studenten (in Europa) oordelen over vluchtelingen en migranten. De buitenlandse studenten zijn harder in hun oordeel en dit neemt toe naarmate ze hoger scores op belief in a just world. Dat komt omdat buitenlandse studenten meer lijken op vluchtelingen dan Europese studenten en de verontrustende gedachte dat het lot willekeurig toeslaat, zal zich dan ook eerder aan hen opdringen. Waarom zit ik in de collegebanken en zij in een lekkende tent? Eigen schuld, dikke bult is dan een geruststellend antwoord.

EMOTIONEEL

Emoties zijn een wezenlijk bestanddeel van onze morele intuïtie. De Schotse filosoof David Hume (1711-1776) zei er ooit het volgende over: 'Geloven dat iets moreel verkeerd is, betekent het sentiment van afkeuring voelen.' Dat Hume daarin gelijk had, wordt geïllustreerd door degenen die wel weten dat sommige dingen niet in de haak zijn, maar daar niets bij voelen. Zulke mensen heten psychopaten, en wetenschappers hebben hun defect wel omschreven als een

soort emotionele kleurenblindheid. Ja, psychopaten weten heel goed dat het verkeerd is om anderen te verkrachten en te vermoorden, maar het verbod daarop zien ze als een willekeurige regel die door de politie is uitgevaardigd. Zelf hebben ze die regel niet geïnternaliseerd. Ze voelen er niets bij.

Toch zijn die emoties cruciaal, zegt de Amerikaanse filosoof Jesse Prinz. Prinz wijst erop dat er verschillende vormen van regelovertreding zijn, die allemaal een ander type emotie uitlokken. Zo zijn er regels die te maken hebben met de veiligheid van mensen; wie die overtreedt, roept boosheid over zich af. Andere regels hebben meer te maken met etiquette. Wie als tafelgast opzettelijk het eten in zijn servet spuugt, zal minachting ten deel vallen. Weer een heel andere groep regels heeft te maken met de natuurlijke ordening der dingen. Respect voor dode mensen en dieren hoort daarbij. Wie zijn dode hond opeet of masturbeert bij een dode kip zal bij anderen walging oproepen.

Het punt met emoties is dat ze nooit fout kunnen zijn. Je kunt verkondigen dat de beurskoers in de nabije toekomst omhoog zal gaan, maar in je achterhoofd houd je er dan toch rekening mee dat je ernaast kunt zitten. Bij emoties gaat dat niet. Je zult walging voelen bij de gedachte dat je buurman zijn dode hond heeft opgegeten. Dat gevoel schuif je niet terzijde als je hoort dat de man geld inzamelt voor Terre des Hommes. Emoties zijn dwingend en ze dienen een doel. Ze bereiden voor op actie: wraak of sociale uitstoting. Morele intuïtie kent geen besef van fouten, maar zet wel actie in gang.

#OPHEF!

Morele intuïtie duikt voortdurend op, ook als er geen persoonlijk belang mee is gediend. Toen op 12 augustus 2016 turner Yuri van Gelder door de baas van de Nederlandse ploeg werd weggestuurd van de Olympische Spelen, stak er in het thuisland een ware Twitter-storm op. Al stond Van Gelder in de finale, veel mensen vonden het prima dat hij op het vliegtuig was gezet. Straf krijg je toch niet zomaar? Van Gelder had toch eerder ook problemen gehad met cocaïne? Het wonderlijke aan al die snapshotoordelen was dat de rechtszaak van Van Gelder tegen de bazen die hem naar huis hadden gestuurd nog moest beginnen. Pas tijdens deze rechtszaak werden de omstandigheden waaronder Van Gelder was teruggestuurd duidelijk. Onze morele intuïtie spreekt nogal eens voor haar beurt, omdat ze enkel afgaat op hoe sympathiek of onsympathiek we iemand vinden.

Wel of niet sympathiek? Dat hangt af van ons sociale circuit. Voor velen is de politie een helpende instantie, maar er zijn ook groepen die zich door de politie hinderlijk gevolgd voelen. In de uitzending van *Opsporing Verzocht* van 23 augustus 2016 kwam een politieagente in beeld om een zaak toe te lichten. De agente werd tijdens de uitzending onwel en de verbinding moest worden verbroken. Het fragment werd duizenden keren bekeken op YouTube en daar lieten hele volksstammen ook venijnig commentaar achter. Zoals ene Justsaef, die het prima vond dat de politievrouw dit overkwam en daaraan als volgt uiting gaf: 'Wie had dat gedacht... van een aanhouding in iemands huis naar doodgaan op de buis!'

De politie kan er ook wat van. Een paar duizend dienders zijn op Twitter actief. Een van hen is de jeugdagent uit Barendrecht die eind 2016 een groepsfoto van een drietal

adolescenten de sociale media in slingerde. De ventjes waren aangehouden ‘ter zake fietsendiefstal’. Waarom de minderjarigen aan de schandpaal werden genageld? Een politiewoordvoerder: ‘We willen dat het publiek zich bewust wordt van fietsendiefstallen.’ De foto werd in een razend tempo gedeeld en de verdachten konden op veel afkeuring rekenen. Ene Harry op Facebook: ‘Wordt alleen maar erger, ook gezien het tintje dat ze hebben. Dat soort begint al op zeer jonge leeftijd de crimineel uit te hangen. En laten we eerlijk zijn, het zijn altijd buitenlanders.’

ACHTERAF ZIJN ER REDENEN

Wat zouden Harry en Justsaef zeggen als je hun zou vragen waar hun oordeel vandaan komt? Ongetwijfeld komen ze met redenen aanzetten. Maar dat is achteraf. Die redenen zijn niet de oorzaak van hun morele intuïtie. Dat argumenten en morele intuïtie niet in de pas lopen, blijkt als mensen worden bevraagd over hun principes. Als je informeert of iedereen voor de wet gelijk is, zal een overweldigende meerderheid volmondig ja roepen. En als je aan mensen vraagt of een rechter straffen zou moeten uitdelen met het Rad van Fortuin – en u krijgt vijf, nee wacht, zeven, nee, negen maanden! – zal de meerderheid dat vol overtuiging afwijzen.

Maar nu de volgende situatie: meneer Rood en meneer Groen staan op het dak van een flat en zijn wat aan het flauwekullen met bakstenen. Rood verft zijn baksteen rood en Groen verft zijn baksteen groen. Ze besluiten om de bakstenen over de rand van het dak te gooien. Beneden loopt een stille weg. De steen van Rood valt gewoon naar beneden en slaat te pletter op het asfalt. Die van Groen gaat dwars

door de voorruit van een auto die toevallig langskomt. De bestuurder is een jonge vrouw die ter plekke overlijdt. Als je mensen vraagt om zo uit de losse pols straffen te geven aan Rood en Groen, dan komt Rood er betrekkelijk goed vanaf. Maar Groen wacht een forse straf. Hier wijst het morele kompas in een andere richting dan het principe dat je schuld niet van toevalligheden afhankelijk moet maken. Ja, maar... zullen mensen zeggen. Kijk, dat is nu de rechtvaardiging achteraf.

TWEE FOUTEN

Dit is een compacte omschrijving van morele intuïtie: we nemen anderen altijd en overal en binnen de kortste keren de maat. En dus zitten we er regelmatig naast met onze oordelen. Als jij iets verkeerd hebt gedaan en mijn morele intuïtie zegt me dat je over de schreef bent gegaan, is dat prima. Wanneer je niets op je kerfstok hebt en mijn intuïtie zegt me dat je te vertrouwen bent, is dat ook goed. Het gaat mis als je niets kwaads hebt gedaan, maar mijn intuïtie toch probeert je iets aan te wrijven. Het gaat ook mis als je wel iets ernstigs hebt uitgespookt, maar mijn intuïtie dat volkomen over het hoofd ziet. Bij de eerste fout is er sprake van een valse beschuldiging en bij de tweede van onverdiend vertrouwen.

In de hoofdstukken hierna geef ik van beide fouten voorbeelden. Die gaan niet over een fictieve John of een abstracte meneer Wallace. Mijn voorbeelden gaan over echte mensen en ze spelen zich af in de wereld van politiecellen en rechtbanken. Want als er één terrein is waar de morele intuïtie zich manifesteert, is het daar wel. Zoals zal blijken, pakt

dat ook in die wereld nogal eens verkeerd uit. Good guys kunnen eruitzien als bad guys en vice versa. In de rechtbank hangt aan zulke fouten een prijskaartje. Ook daar zijn fouten lastig te herkennen, omdat ze bedolven liggen onder een dikke laag quasirationele rechtvaardigingen achteraf. Dat probleem is in de wereld van politiecellen en rechtbanken zelfs groter dan elders. Want naast de good guys en de bad guys zijn daar veel deskundigen op de been die imposant kunnen praten. We denken dat deze deskundigen zich kunnen onttrekken aan overhaaste intuïtie. Dat is waarom wij, maar ook rechters, hun oordeel zo hoog aanslaan. Maar dat blinde vertrouwen is onterecht.